

OSMANLI DÖVLƏTİNİN RƏSMİ XƏTT NÖVLƏRİ VƏ TÜRK SUVERENLİYİNİN RƏMZİ OLAN “TUĞRA”

Səbinə NEMƏTZADƏ,

*Z. Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun
elmlər doktoru pilləsi üzrə doktorantı,
ilahiyat elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
nematzadesabina@yahoo.com*

AÇAR SÖZLƏR: *tuğra, divani, Osmanlı dövləti, suverenlik, fərman, möhür.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *тугра, дивани, Османская империя, суверенитет, указ, печать.*

KEY WORDS: *tugra, diwani, The Ottoman Empire, sovereignty, decree, seal.*

Osmanlı dövlətində inkişaf edən xətt növlərindən biri dövlətin rəsmi yazısı olan “divani”dir. Qədim təliq xəttinin Osmanlılardakı əsl təsiri Divani-Humayunda istifadə edilən tövqi və rüqə xətt növləri üzərində olmuşdur. Fatih dövründəki divan təşkilatında əsas xüsusiyyətlərindən uzaqlaşmağa başlayan bu iki xətt növü qədim təliqin təsiri ilə sürətli şəkildə dəyişikliyə uğramış və bundan divani adı verilən yeni Osmanlı rəsmi yazısı ortaya çıxmışdır. [1, s. 39]. Padşah fərmanları, mənşurları (*Osmanlı dövlətində padşah tərəfindən vəzir, bəylərbəyi kimi yüksək vəzifəli məmurların təyinatı ilə bağlı qərarlara verilən addır - Red.*), siyakat (*dövlətin güvənliyi, önəmli məlumatların gizli saxlanması məqsədilə qısa şəkildə qeydlər aparılmış sənədlərdir*), mühimmə (*Osmanlı dövründə sənədlər məcmuəsi*) və əhkam dəftərləri, dövlətin rəsmi qərarları Divani-Humayunda məhz bu xətt növü ilə yazılmışdır. Tövqi və təliq xüsusiyyətləri daşıyan divani xətt növü İran (*Cənubi Azərbaycan, Təbriz - S.N.*) mənşəli olmaqla yanaşı, osmanlılar tərəfindən də inkişaf etdirilmiş, Osmanlı dövlətinin qurduğu nizamın ehtişam, əsələt və əzəmətini ortaya qoymuşdur [2, s. 83].

Tövqi və rüqə yazıları “əqləmi-sittə”yə¹ daxil olan xətt növləridir. Bu ana üslublar İbn Müqlə və İbn əl-Bəvvab tərəfindən müstədir (yuvarlaq) xüsusiyyətli yazılar arasından seçilmiş, hər birinə mənasına görə ad verilmişdir. Yaqut əl-Müstəsimi ilə klassik qaydalar ortaya qoyulmuşdur. Bunlar ikili qrup halında tövqi və rüqə, mühəqqəq və reyhani, süls və nəsx yazı növləridir. Bu yazıları bir-birindən ayıran ölçü fərqləridir. Əslində, hər fərqlərinin əsası birdir [2, s. 73]. Tövqi və rüqə bir-birinə yaxın xətlərdir. Mühəqqəq reyhani ilə, süls də nəsxlə bir-birinə çox yaxın olan tərzlərdir, sadəcə olaraq, reyhani mühəqqəqdən, nəsx isə sülsdən ölçü baxımından kiçikdir.

1 Əqləmi-sittə İslam yazıları arasında altı növ yazıya verilən addır (şəş qələm/altı qələm).

Altı növ yazıdan biri olan, lüğətdə “ələmət, nişan, tuğra, padşah tuğrasını daşıyan fərman” anlamına gələn “tövqi” – xətt sənətində sultanlara aid sənədlərdə istifadə edilən yazı növünün adıdır. Professor Muhittin Sərin qeyd edir ki, əqləmi-sittənin ana üslublarından sayılan tövqi katib və şair Yusuf Lakve tərəfindən süls xəttinin əsasında inkişaf etdirilmişdir. Abbasi xəlifəsi Məmunun vəzirlərindən Fəzl ibn Səhl (ö.202/818) çox bəyəndiyi bu xətt növünə “ər-riyasi” adını vermiş, divandan çıxan fərman və məktubların bu xətlə yazılmasını əmr etmişdir [3, s. 36]. “Rüqə” isə lüğətdə “kağız, dəri parçası” anlamına gəlir. O, xətt sənətində tez və asan yazmaq və oxumaq ehtiyacından doğmuş, qələmin təbii axışına uyğun divani xüsusiyyətlərini daşıyan, Osmanlılar tərəfindən inkişaf etdirilən yazı növüdür. Nə zaman ortaya çıxdığı dəqiq bilinməyən rüqə yazısının XV əsrin ikinci yarısından sonra Dulqədiroğulları dövründə işləndiyi irəli sürülür. Bu xətt növü XVIII əsrin ikinci yarısından sonra Divani-Humayunda müəyyən qaydalara tabe olmuş, ana xətti ilə meydana çıxan bir xüsusiyyət qazanmışdır. XIX əsrdə gündəlik həyatda, məktublarda və rəsmi yazılarda geniş şəkildə istifadə edilmişdir. Qısa müddətdə bir çox İslam ölkəsində də bəyənilən rüqə günümüzə qədər sadəliyi və asanlıqı səbəbindən təlim və tədrisdə əhəmiyyətini qorumuşdur [4, s. 108].

“Əqləmi-sittə”dən başqa, inkişaf edən yazılardan olan təliq – Təbriz xəttatlıq sənətində XIV əsrin ikinci yarısında artıq tam formalaşan, İslam dünyasında süls və nəşxdən sonra ən çox istifadə olunan xətt növüdür. Bu yazının əsl adı nəstəliqdır. İran və dünya ədəbiyyatında da bu adla tanınır. Türkiyədə təliq adlandırılmışdır. O, birləşməyən hərflərin bir-birinə bağlandığı tövqi və rüqə xəttindən doğmuş qrif və çox çətin oxunan yazıdır. Təliq nəstəliq yazısının ilk formasıdır [2, s. 81].

Təliq digər yazılara nəzərən çılpaq bir xətdir. Çünki hərəkələr və təzyini işarələr bu yazıda yoxdur. Yazıda, hətta ən kiçik qüsurlar belə gözə çarpdığından, yazılması çox çətin [5, s.140].

Fateh Sultan Mehmet dövründə digər İslam xətləri kimi, divaniyə də böyük önəm verilmiş və inkişaf etdirilmişdir. Həmin dövrdə divani xəttinin bugünkü şəklinin üsul və qaydalarını ortaya qoyan Tacəddin olmuşdur. Mənbələrə əsasən, İsmayıl Çələbi, Saf Müsli Çələbi, Eyn Əli Çələbi, Hüdhüd Əli Çələbi, Tacizadə Cəfər Çələbi, Matrakçı Nasuh divani xəttinin məşhur xəttatları olmuşlar. Divanidə ideal nisbət və formalara XVII əsrdə nail olunmuş, XIX əsrdə isə ən gözəl nümunələri qələmə alınmışdır. Padşah iradəsi ilə yazanın imzası olmadığı üçün bu cür yazan xəttatlar haqqında daha çox məlumata sahib deyilik [6, s. 54].

Divaninin özünəməxsus hərflər formaları vardır. Burada gizliliyi qorumaq və təhrifin qarşısını almaq məqsədi ilə hərflər və sözlər bir-birinə çox yaxın yazılır. Bu yazıda sətirlərin son qismləri sivri ucluq şəklində yuxarıya doğru yüksəlir və hər sətirin sonunda yuxarıdan-aşağıya doğru sözün bitdiyini göstərən bir işarə çəkilir. Digər yazıların əksinə, hərflər və kəlmələr ayağa qalxmış vəziyyətdə, sola doğru meyillidirlər. Üfüqi qismlər də sağdan-sola doğru meyillidirlər. Həmçinin hərflər önə doğru qıvrılmış vəziyyətdədirlər. (ح، ص، س، ع، ق، ك، ل، م، ن، ی) kimi hərflərin çanaq hissəsindəki alt qismləri soldan-sağa doğru geriləmiş, (و، ر، د، ا) kimi hərflər özlərindən sonra gələn hərflərlə birləşmişlər. Hərflər və kəlmələr sanki bir-birinə bitişmişdir.

Aralarında məsafə buraxılmadan yazılır və sətir sona yaxınlaşdıqca sətir xəttindən yüksəlməyə başlayır [7, s. 445].

Tuğra. Osmanlı xətt sənəti formalarından biri olan tuğra türklərdə dövləti təmsil edən hökmdarlıq əlamətidir. Oğuz xaqanlarından Osmanlı padşahlarına qədər türk hökmdarlarını təmsilən istifadə olunan yazılı əlamət və işarələr tuğra adı ilə anılır. Orta əsr türkcəsində “hökmdarın möhür və imzası” mənasında “tugrag” şəklində yer alan söz farscaya “nişan”, ərəbcəyə “tövqi” və “əlamət” kimi keçmişdir [8, s. 336]. İçərisində padşahın adı yazılmış xüsusi şəkil olan tuğra (möhür) fərman, hökm, namə, əmr kimi padşaha aid sənədlərdə, sikkələrdə, rəsmi sənəd və abidələrdə, nəzarət damğası olaraq qızıl və gümüş məmulatları üzərində əks olunmuşdur. Osmanlı padşahlarına aid ən qədim tuğra nümunəsi sadə xətlərdən əmələ gələn Sultan Orxan tuğrasıdır. Zamanla şəkil baxımından inkişaf edən tuğranın XVI əsrdə artıq daha bəzəkli, gözəl nümunələri işlənmişdir [2, s. 84]. Bu dövrdə tuğraların zər-mürəkkəblə (qızıl və rəqələrin əzilməsi yoluyla əldə edilir) yazılmışdır, hərflərinin fərqli rənglərlə təhrirləndiyi də görünür [9, s. 127]. III Səlimdən sonra Mustafa Rakımın sayəsində tuğra yeni üslub qazanmışdır. Sami Əfəndi adlı sənətkarla isə ən gözəl estetik ölçülərini tapmışdır [2, s. 84]. Osmanlılarda altı qələmin tövqi növü ilə çəkilən və əvvəllər sadə xətlərdən meydana gələn tuğralarda padşahın adı atasının adı ilə birlikdə ərəb söylənişinə uyğun (yəni, “bin”/“oğlu” əlavə edilərək - S.N.) yer alırdı. Zaman keçdikcə buna “şah” və “xan” sifətləri, həmçinin “əl-müzəffər daima” duası əlavə olunmuşdur [8, s. 336]. Məsələn, Qanuni Sultan Süleymanın tuğrasında “Süleyman şah bin Səlim şah xan əl-Müzəffər daima” yazılmışdır [10]. Qeyd etmək lazımdır ki, Sultan Süleymanın tuğrası ən məşhur tuğra hesab olunur.

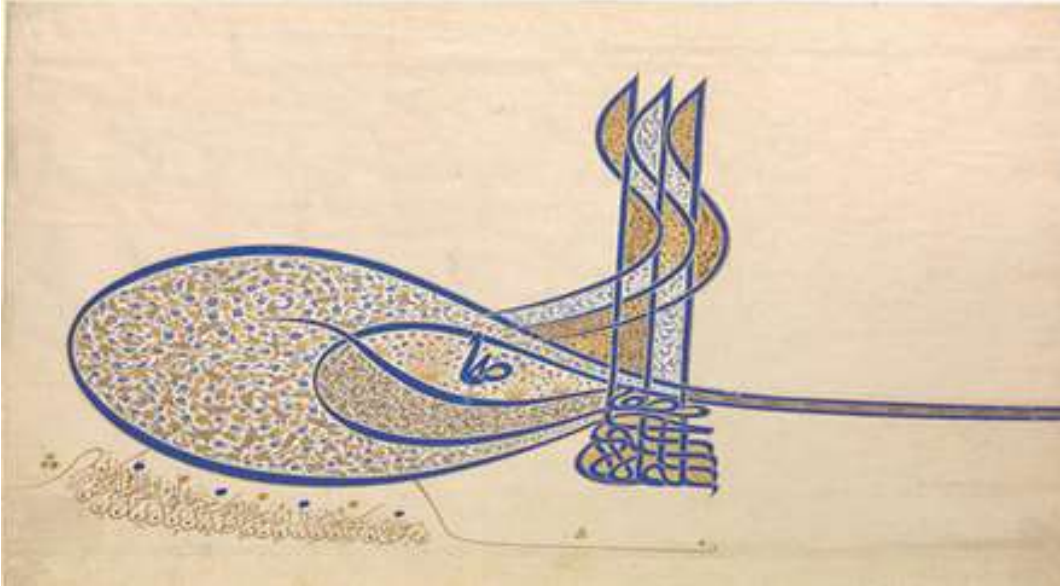
Tuğralar şəxsən padşah tərəfindən deyil, “nişançı” və “tuğrakeş”lər tərəfindən yazılırdı. Osmanlı mədəniyyət, sənət və suverenliyini təmsil edən tuğralar Osmanlı dövlətinin mövcud olduğu dövr ərzində müxtəlif yerlərdə istifadə edilmiş, xətt sənətinin bir qolu olmuş və rəsmi vəzifəsini tamamladıqdan sonra tarixə qovuşmuşdur [11].

Tuğralar Böyük Səlcuqlular, Anadolu Səlcuqluları, Anadolu Bəylikləri, Teymurilər, Məmlüklər, Osmanlılar tərəfindən işlənilmişdir. Tədqiqatçı Nihad Boydaş qeyd edir ki, Osmanlı tuğralarında canlılıq, həyat və gücü ifadə edən əyri cizgilər Məmlüklərin və Teymurilərin tuğralarında yoxdur [12, s. 32].

Tuğraların əsas hissələri bunlardır: sərə, beyzə, tuğ (əlif), zülfə, xəncərə (qol).

- a) Sərə – tuğranın mətn hissəsidir. Bu hissədə padşahın və atasının adı ilə yanaşı, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, “şah”, “xan” kəlmələri ilə birgə, ritmik istif şəklində yazılır.
- b) Beyzə (yumurta formasında olur) – iki hissəyə ayrılır: daxili və xarici beyzə. “Bin” və “xan” sözlərindəki “nun” hərfinin bükülməsi ilə ortaya çıxan, iç-içə yazılan iki qövsdən ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, məhz “əl-Müzəffər” sözü tuğrada yazılmağa başladıqdan sonra “n” hərfi beyzələrdən sola doğru meyillənərək beyzələri iki hissəyə ayırmışdır.
- c) Tuğ (əlif) – tuğralarda yuxarıya doğru uzanan, mizraq şəklində olan üç əlifə verilən addır.

- d) Zülfə (zülüf) – tuğraların üstündəki bayraq kimi bükülən hissəyə deyilir.
- e) Xəncərə (qol) – daxili və xarici beyzələrin davamı olan, “əl-müzəffər” kəlməsinin və sərənin üstündən tuğları kəsib keçən, tuğranın sağına doğru meyillənən və bir-birinə paralel iki xəttə verilən addır.
- Bəzi tuğralarda sağ üst boşluqda mənsub olduğu padşahın ləqəbi və ya təxəllüsü yazılır.

Tuğralı sənədlər mövzularına və yazılış formalarına görə fərqlənilir. Xalq arasında gündəlik dildə bütün tuğralı sənədlər fərman adlandırılır. Görünür, bu, mövzuları dəyişik olsa da, görünüş etibarilə bənzərlikdən qaynaqlanır.

Osmanlı diplomatiyasında sənədlər iki cür olmuşdur:

- a) Laik (dünyəvi, hüquqi) xüsusiyyətlər daşıyan sənədlər: bunlar dövlət idarəsinin dünya işləri ilə əlaqədar mövzularını ehtiva edən müxtəlif sahələrə aid sənədlərdir. Bu sənədlər padşah adına çıxarılmış fərman, bərat və b. şəkildə əmr və hökmlərdir.
- b) Dini xüsusiyyətlər daşıyan sənədlər: bunlar Osmanlı cəmiyyətinin dini həyatı ilə əlaqəli olan qazılıq qeydləri, vəkfiyələr, fətvalar kimi sənədlərdir [13, s. 17].

Osmanlılarda divani xətti ilə yazılması ənənə halını alan sənədlər də fərmanlar idi. Onlar da belə bir ardıcılıqla qələmə alınmışdır:

1. Fərmanın göndərildiyi kimsənin rütbə, dərəcə və sifətlərinin, tutduğu mövqe və önəminə görə dualar və tərifləyici sözlərdən sonra adı, sonra isə təxəllüsü qeyd olunur.
2. Mövzuya giriş cümləsi: “tevki-i refi-i humayun vasil olacak malum ola ki...”
3. Fərmanın çıxarılma səbəbi.
4. Padşahın məqsəd və arzusunun yerinə yetirilməsinin əmr etdiyinin ifadəsi.
5. “Buyurdum ki...” ilə başlayan, icrası gərəkliliyi olan işin açıqlanması.
6. Haqqında danışılan iş və ya vəzifənin yerinə yetirilməsi xüsusunda israr və xəbərdarlıqlar.
7. Mətnin son sətirində yazılan fərmanın verildiyi tarix.

8. Sənədin sol alt küncündə və mətnin xaricində yerləşən fərmanın yazıldığı yerin adı.

Bəzi fərmanlarda tuğranın sağ və ya soluna, bəzən də tuğraların üzərində padşahın öz əl yazısı ilə mətndə yazılanı vurğulayan kiçik cümlələr yer alır [13, s. 17-18]. Bərat “yazılı kağız”, “məktub” anlamında olub, Osmanlı dövlət təşkilatında bəzi vəzifə və məmurluğa təyin edilənlərə, vəzifələrini saxlamaqla padşahın tuğrası ilə verilən məzuniyyət və təyin əmrləri, yaxud mülkiyyət mövzularında istifadə edilən təbirdir [13, s. 18].

Hökmdarın çıxardığı mənşur və əmrnamələrə də tuğra qoyulurdu. Lüğətdə “yaymaq”, “kitabı nəşr etdirmək”, “diriltmək” mənalarına gələn “nəşr” kökündən qaynaqlanır. İctimaiyyətə bəyan etmək, açıqlamaq və yaymaq məqsədi ilə yazıldığı üçün bu sənədlərə “mənşur” deyilmişdir.

Əsri-səadətdə, Raşidilər və Əməvilər dövründə mənşur təbirinin “buyruq və fərman” mənasında istifadə olunduğuna dair qaydaya rast gəlinmir. Fatimilərin hər növ rəsmi yazışma və müxtəlif vəzifələrə təyin etmək üçün çox vaxt “sicil”, bəzən “mənşur”, bəzən isə “sicil” və “mənşur” kəlmələrinin birlikdə istifadə olunduğuna rast gəlinir. Əndəlüs Əməvi dövlətində vəzifəyə təyin sənədlərinə mənşur, sak və sicil deyilirdi. Əyyubilərdə sultan tərəfindən təyin edilən vəzifə sahiblərinə təqdim olunan sənədə “mənşur” adı verilirdi. Lakin Əyyubilərdə “mənşur” və “sicil” sözlərinin bir-birinin yerlərinə istifadə edildiyinə rast gəlinmir. Məmlüklər dövründə hər sənəd üçün ayrı-ayrı təbirlər ortaya çıxınca “mənşur” kəlməsi, daha çox, iqta ilə bağlı olaraq istifadə edilmişdir. İqtalara dair mənşurlar həmişə Divani-İnşadan sultan adına yazılır və onun təsdiqi ilə ərz edilirdi [14, s. 148].

Anadolu Səlcuqlularında vəzir, divan üzvləri və digər məmurların təyini üçün mənşur verilirdi. Bu dövrlə əlaqəli təyin mənşurları bəzi dəyişikliklər istisna olunmaqla, Böyük Səlcuqlulardakı mənşurlarla eyni idi [15, s. 149].

Osmanlı bürokratiyasında sədrəzəm, vəzir, bəylərbəyi kimi dövlətin ən yüksək mövqelərindəki şəxsləri vəzifəyə təyin etmək məqsədi ilə verilən bir bərat növünün adı kimi keçir. Lakin rəisül-küttab tərəfindən yazılmış mənşurlar da vardır [16, s. 150].

Qeyd etmək lazımdır ki, XV əsrin sonlarından başlayaraq dövlət sənədlərində yer alan, dövlətin suverenliyini təmsil edən tuğra sanki bir təzyinat xüsusiyyəti qazanmışdır. XVI əsrdə Türk-İslam əlyazma sənətinin bütün sahələri kimi, təzhibin də zirvədə olduğunu nəzərə alsaq, bunu təbii qarşılamaq mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Derman M. Uğur. Ta'lik. İslam Ansiklopedisi, DİA, cilt: 39. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İSAM, 2010.
2. Serin Muhittin. Hat Sanatı. İslam Sanatları Tarihi. Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir: 2013.
3. Osmanlı padişah fermanları: sergi kataloğu: T.C. kültür ve Turizm Bakanlığı Türk ve İslam Eserleri Müzesi İbrahim Paşa Sarayı İstanbul 19 Eylül 1986 - 18 ocak 1987 = Imperial Ottoman fermans: exhibition catalogue: Turkish Ministry of Culture and Tourism Museum of Turkish and Islamic Arts Ibrahim Pasha Palace Istanbul 19 September 1986 - 18 January 1987. / haz. Ayşegül Nadir. London: 1986.
4. Serin Muhittin. Rik'a. İslam Ansiklopedisi, DİA, cilt: 35, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İSAM, 2008.
5. Özcan Ali Rza. Yesarizade Mustafa İzzet Mektebi.Hat ve Tezhip Sanatı. Ankara, T.C. Kültür və Turizm Bakanlığı Yayınları, 2009.
6. Dere Ömer Faruk. Harflerin Divanı, Dîvân-ı Hurufât. İsmek El Sanatları Dergisi, Sayı 18. İstanbul: 2014.
7. Alparslan Ali. Divani. İslam Ansiklopedisi. DİA, Cilt: 9. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İSAM.
8. Derman M.Uğur. Tuğra. İslam Ansiklopedisi, DİA, cilt: 41. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İSAM, 2012.
9. Derman Mustafa Uğur. Padişah tuğralarındaki şekil inkılabına dair bazı gerçekler. Hat ve Tezhip Sanatı. Ankara: T.C. Kültür və Turizm Bakanlığı Yayınları 2009.
10. Mensiz Ercan. Türk Dünyası'nda Tuğralar ve Osmanlı Padişah Tuğraları. <http://www.tugra.org/tr/hakkinda.asp>
11. <https://usengecsef.com/2013/06/hep-dua-ile-karstrlyor-iste-aslinda/>
12. Boydaş Nihat. Talik yazıya plastik değer açısından bir yaklaşım. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1994.
13. Serin Muhittin. Rik'a. İslam Ansiklopedisi, DİA, cilt: 35, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İSAM, 2008.
14. Özaydin Abdülkerim. Menşur. İslam ansiklopedisi, cilt: 29, DİA. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İSAM, 2004.
15. Merçil Erdogan. İlk Müslüman Türk Devletlerinde Menşur. /Menşur. İslam ansiklopedisi, cilt: 29, DİA. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İSAM, 2004.
16. DİA. Osmanlılar'da Menşur. İslam ansiklopedisi, cilt: 29, DİA. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İSAM, 2004.

Сабина Нематзаде

РАЗНОВИДНОСТЬ ОФИЦИАЛЬНОЙ ПИСЬМЕННОСТИ ОСМАНСКОГО ГОСУДАРСТВА И СИМВОЛ ТЮРКСКОГО СУВЕРЕНИТЕТА «ТУГРА»

РЕЗЮМЕ

В период правления османской империи на территории страны существовал ряд видов письменности. Письмена развивались под влиянием исламской культуры и искусства. В исполнении государственных законов и указов в основном преобладали черта «дивани». Влияния древнего талига на османского письма было использовано на письмах товги и рика в Дивани Хумаюн. Также как одна из форм османского искусства письма «тугра» представлял знак государственности у тюрков. От огузских каганов до османских государей, используемые письменные знаки и индикации, представляющие тюркских государей называются под именем «тугра». Еще в XVI веке уже были известны расписные, прекрасные образцы «тугры». Следует отметить, что «тугра» Султана Сулеймана считался самой известной.

В статье были исследованы разновидности официальной письменности, использования в официальных документах символа тюркского суверенитета тугра, сравнение с другими видами письма и этапы развития в османской империи.

Sabina Nematzade

THE DIFFERENCE OF TUGRA AS AN OFFICIAL WRITING OF THE OTTOMAN EMPIRE AND SYMBOL OF TURKISH SOVEREIGNTY

SUMMARY

During the reign of the Ottoman Empire, there were a number of official writings in the country and the writings were developed through the influence of Islamic culture and calligraphy. "Diwani" calligraphy was especially used in decrees and the implementation of state laws. The effects of ancient Taliq were mostly on Tovqi and Riqa types of calligraphy that used in the Divani Humayun. Also, tughra as one type of calligraphy was the element of one of Ottoman reign. All signs and elements that used for The Ottoman sultans and Oguz khagans called Tughra. More ornate, beautiful examples of Tugré was already known in the 16th century. We have to mention that Suleiman the Magnificent's tuhra was the most famous one.

So, the main investigation point in this article are the types of official writings in the Ottoman Empire, the usage of tughra in documents as the symbols of Turkish sovereignty, and the comparison with other calligraphy types.

*Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun
dəstəyi ilə yerinə yetirilmişdir.*

Grant № EIF-Mob-5-2014-2(17)-14/09/5